

УДК: 81'373.614:811.512.154
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.41

Карымшакова А.
К. Карасаев атындагы БМУ

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ТРАНСПОЗИЦИЯСЫ: ДАГЫ//ДА СӨЗДӨРҮНҮН МИСАЛЫНДА

Кыскача мазмуну

Бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги дагы // да сөздөрүнүн мисалында сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселеси анализге алынат. Сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү лингвистикада “транспозиция” же “конверсия” деген терминдер менен белгилүү. Азыркы кыргыз тилинде көбүнчө бөлүкчөлүк жана байламталык милдетте, ошондой эле тактоочтук кызматта да кеңири колдонулуп жүргөн дагы // да сөздөрү байыркы жазма эстеликтерде чакчыл формадагы этиштик милдет аткарган сөз болгон. Кылымдар алмашуу менен чакчыл этиштик милдет аткарган сөз сүйлөм конструкциясында трансформациялануунун натыйжасында тактоочко өткөн. Ал эми тактоочтон кызматчы сөз түркүмдөрүнө өтүүчүлүк тил илиминде белгилүү тилдик кубулуш экенин А.М.Щербак, Н.К.Дмитриев, К.Мусаев, Н.З.Гаджиева, Н.Е.Петров, Э.Н.Наджиб өндүү бараандуу түрколог окумуштуулар илимий анализдердин натыйжасында аныктап чыгышкан. Аталган макалада дагы//да сөздөрүнүн байламталык жана бөлүкчөлүк милдетте колдонулушуна жана анын себептерине негизги басым жасалат.

Түйүндүү сөздөр: транспозиция, түркологдор, түркологиялык эмгектер, жазма эстеликтер, чакчыл, тактооч, кызматчы сөздөр, байламтатар, бөлүкчөлөр.

Карымшакова А.
БГУ им. К. Карасаева

ТРАНСПОЗИЦИЯ ЧАСТЕЙ РЕЧИ: НА ПРИМЕРЕ СЛОВ ДАГЫ//ДА

Аннотация

В данной статье анализируется транспозиция частей речи на примере слов дагы//да в современном кыргызском языке. Переход из одной части речи в другую в лингвистике известны под терминами “транспозиция” или же “конверсия”. В современном кыргызском языке слова дагы//да, в основном, активно употребляются в функции частиц и союзов, а также в функции наречий, но в древних письменных памятниках значились и употреблялись как деепричастие, и несколько столетий деепричастие, находясь в конструкции различных предложений, имело возможность сочетаться с различными частями речи. Таким образом, могла произойти транспозиция (конверсия) частей речи, вследствие чего деепричастие могло преобразоваться в наречие. В результате проведенных научных исследований, такие знаменитые тюркологи, как А.М. Щербак, Н.К. Дмитриев, К. Мусаев, Н.З. Гаджиева, Н.Е. Петров и Э.Н. Наджиб определили переход наречий в служебные части речи как известный языковой феномен. В статье основной упор делается на употребление слов дагы//да в функции союзов и частиц.

Ключевые слова: транспозиция, тюркологи, тюркологические работы, письменные памятники, деепричастие, наречие, служебные слова, союзы, частицы.

Karymshakova A.
Bishkek National University

named after K. Karasaev

**TRANSPOSITION OF PARTS OF SPEECH: ON THE EXAMPLE OF THE WORDS
DAGY//D****Abstract**

This article analyzes the transposition of parts of speech on the example of the words **dagy//da** in the modern Kyrgyz language. Transposition from one part of speech to another in linguistics is known by the terms “transposition” or “conversion”. In the modern Kyrgyz language, the words **dagy//da** are mostly actively used in the function of particles and conjunctions, as well as in the function of adverbs, but in ancient writings they were listed and used as an adverbial participle, and for several centuries the adverbial participle, being in the construction of various sentences, was able to be combined with various parts of speech. Thus, there could have been a transposition (conversion) of parts of speech, as a result of which the adverbial participle could be transformed into an adverb. As a result of scientific researches, such famous turkologists as Scherbak A. M., Dmitriev N. K., Musaev K., Gadzhieva N. Z., Petrov N. E. and Nadzhip E. have identified the transition of adverbs into the auxiliary parts of speech as a well-known linguistic phenomenon. The article focuses on the use of words **dagy//da** in the function of conjunctions and particles.

Keywords: transposition, turkologist, Turkic works, written monuments, adverbial participle, adverb, auxiliary words, conjunctions, particles.

Кыргыз тилиндеги **дагы// да** сөздөрүн сөз түркүмдөрүнүн транспозициясын так чагылдырып көрсөтө алган сөздөрдүн бир үлгүсү катары берүүгө болот. Бул проблеманы ачып берүү үчүн алгач бул сөздөрдүн этимологиясы тууралуу сөз кылмакчыбыз. Түрколог окумуштуу А.М.Щербак аталган сөздөрдүн чыгыш теги тууралуу мындай деген: **Так** (орус.: прикреплять, присоединять) этишинен **такі ~ дакі** же **така ~ така** деген чакчыл формадагы этиш пайда болгон. Андан мезгилдер өтүү менен тактоочтук кызматтагы сөз жаралган деп, бул окумуштуу бир катар (эски түрк, эски азербайжан, карайым, кумук, ногой, каракалпак) түрк тилдеринен алынган мисалдар аркылуу өзүнүн фундаменталдуу эмгегинин “Чакчыл этиштен пайда болгон жөнөкөй тактоочтор” деген разделинде билдирет. [1, 34]. Тилдеги бул процесс токтоп калбастан, андан ары уланып, конверсиялануу кубулушунун натыйжасында **дагы** тактоочунан бөлүкчөлүк **да**, байламталык **да** милдет аткарууга жөндөмдүү болгон (**дагы // да**) синкреттик табияттагы кызматчы сөз пайда болгондугу тууралуу жогорку автор белгилейт. [1, 97]. Мындай пикир, көз караштар бир катар түркологдордун эмгектеринен да орун алып келет.

Ошентип, чакчыл этиштен тактоочтук милдетти аткарууга жөндөмдүү болгон сөз сүйлөмдүн **дагы** бир контекстинде семантикасынын андан ары абстракцияланышынын натыйжасында бөлүкчөлүк кызмат аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Андан кийинки этапта **дагы // да** бөлүкчөлөрүнүн сүйлөмдө эки же андан ашык кайталанып келүүсүнүн натыйжасында же баяндоочтук милдет аткарган эки этиштин арасынан бир жолу орун алуусу

менен, анын сүйлөм ичинде байламталык кызматы келип чыккан. Ошентип, талдоого алынып жаткан **дагы** // **да** сөздөрү **чакчыл** > **тактооч** > **бөлүкчө** > **байламта** этаптарын басып өтөт.

Демек, конверсиялануунун натыйжасында байыркы чакчыл этиш **дагы** // **да** тыбыштык турпатка ээ болуу менен бирге, азыркы учурда кыргыз, ошондой эле көпчүлүк түрк тилдеринде сүйлөм контекстине жараша (жогоруда да белгиленгендей) тактоочтук, бөлүкчөлүк, байламталык милдеттерди аткарууга жөндөмдүү болуп келет. Бул сөздөрдүн толук варианты болгон **дагы** турпаттагысы тактоочтук милдетте келгенде **кайра** деген тактоочко синоним болуп келип [2, 231; 433], сүйлөмдө синтаксистик жактан бышыктоочтук кызмат аткарып, орус тилиндеги **еще** тактоочуна туура келет. [3, 185]. Мисалга начар салалы: Алар **дагы** барышат. **Кайра** барганы жакшы болбодубу!. Же болбосо: Алар **кайра** барышат. **Дагы** барганы жакшы болбодубу! Демек, мисалдардан көрүнүп тургандай, бул тактоочтордун ордун алмаштырып колдоно берүүдөн сүйлөмдүн семантикасы өзгөрүлбөгөнүнө күбө болобуз. Бирок биринчи сүйлөмдө эске алчу жагдай бар. Эгер басым **дагы** сөзүнө түшсө, анда **дагы** тактоочтун ролунда келет. Эгер басым **дагы** сөзүнүн астындагы **алар** деген ат атооч сөзгө түшсө, анда **дагы** сөзү кызматчылык, тактап айтканда, аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдетти аткарып калат. Анткени “кызматчы сөздөргө басым түшпөйт”, - деген илимдеги эреже ушул биринчи сүйлөмдөн даана байкалат. Ал эми бөлүкчөлүк кызматты аткарууда **дагы** сөзү зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч, жандооч, жардамчы атоочтор, модалдык сөз менен айкалышып келип колдонула берүүгө жөндөмдүү. Бул тууралуу биздин бөлүкчөлөргө арналган эмгегибизден кеңирирээк маалымат ала аласыздар [4, 187-194].

Биз бул макалада сүйлөм контекстинде универсалдык милдеттерди аткарууга жөндөмдүү болгон **дагы**//**да** сөздөрүнүн кызматчылык (т.а., байламталык, бөлүкчөлүк) милдетин кеңирирээк ачып берүүгө аракет кылмакчыбыз. Себеби аталган сөздөрдүн кызматчылык милдети түрк тилдеринде кеңири тарагандыгы илимий адабияттардан маалым.

Ушуга байланыштуу өткөн кылымдын 50-жылдарында жарыяланган тилчи Р.Бекмамбетовдун макаласындагы “да” кызматчы сөзүнө тиешелүү маалыматты келтире кетүү максатка ылайыктуу болуп турат. Анда бул тилдик элемент төмөнкүчө сыпатталып берилет: “Кыргыз тилинин грамматикаларында “да” деген кызматчы сөздүн жалаң гана байламталык милдет аткарганы көрсөтүлүп келе жатат, бирок “да” кыргыз тилинде частицалык милдетти да аткарат. Мисалы: Машинасы бар, олтуруп алып жетип келсе болот **да!** Мында “да” чындоо оттенкасын берип жаткан частица”. [5]. Демек, кыргыз тил илиминин телчигүү мезгили учурунда деле минтип, “да” кызматчы сөзүнүн сүйлөм контекстинде аткарган кош милдети (т.а., байламталык да, бөлүкчөлүк да) кызматчы сөздөр өз алдынча “кызматчы сөз түркүмү” деп калыптанып аталганга чейин эле белгилене баштаганын көрүүгө болот.

Эскертүү: Р.Бекмамбетов “частица” деген терминди “бөлүкчө” деген термин кыргыз тил илиминде калыптанып, колдонула элек болгондуктан пайдаланган.

“Древнетюркский словарь” **дагы** сөзү байламталык кызматта **daqı, tayı, taqı** түрүндө үч

түрдүү тыбыштык варианттарда кезигери белгиленет [6, 158, 527, 536]. Анда бул сөздүн алгач **еще** деген тактоочтук мааниси берилип, андан соң **и, также** деген байламталык функциясы берилет. Караңыз, байламта катары келиши: *alalij ja taqi qalqan tamya bizgä bolsun bujan* ‘возмем луки **и** щиты и пусть тамгой нам будет благодать’; *žida birlä ja oq birlä taqi qilič birlä qalqan birlä atladı* ‘с копьем, луком и стрелами, а также с мечем и щитом отправился он [на охоту]’ [6, 536]. Ал эми мунун **da, ta** тыбыштык турпаттагылары аталган сөздүктө бөлүкчө катары (“уселительная выделительная частица” деп) гана сыпатталат [6, 158, 525].

Түрколог К.М.Мусаевдин гипотезасына назар салсак, ал: “...баба түрк тилиндеги **taqu** жалпы түрк формасы дифференцияланбаган тактоочтук, күчөткүч бөлүкчөлүк жана байланыштыргыч байламталык маанилерде болгон”, - деп билдирет [7, 512].

Якут окумуштуусу Н.Е.Петров болсо бөлүкчөлүк да, байламталык да кызматты айкалыштыра алып жүргөн сөздөр деп бул тилдеги **да, дабаны** сыяктуу тилдик бирдиктерди мисалга келтирет. Булар байламта катары да, бөлүкчө катары да колдонулгандыктан, бири-бирине карата омоним да болуп келишет, - деп эскертет илимпоз. [8, 467]. Ушундай эле пикирди казак окумуштуусу А.Ыскаков да карманат: “**Да, де, та, те** шылаулары эри жалғаулық, эри демеулік есебинде колданылады” [9, 366].

Ал эми түрколог Н.З.Гаджиева байламталык милдеттин **да** бөлүкчөсүнүн негизинде өнүгүп чыгышынын даана мисалын көрсөтө алган. Ал бул процесс үч этапта ишке ашкан деп билдирет. 1-этапта этиш же атооч сөздөр менен постпозицияда айкашып келген бөлүкчө баштапкы күчөткүч бөлүкчөлүк маанисин толук сактап, али байламталык мааниге ээ боло элек мезгили; 2-этапта **да** бөлүкчөсүнүн күчөткүч бөлүкчөлүк мааниси сакталуу менен, анын байламталык милдетинин өнүгө баштаган учуру болгон; 3-этапта байламталык маани күчүнө кирип, ал маани негизги болуп чыга келген мезгили болгон, - деп билдирет [10, 31].

Дагы//да сөзү чыгыш теги боюнча өтө эле байыркы болгондуктан, дээрлик бардык түрк тилдеринде байламта катары да кеңири кезигет. Түрколог окумуштуулар тарабынан бул сөздүн байламта катары сүйлөмдөгү түрдүү өзгөчөлүктөрү ар бир түрк тилинде өз-өзүнчө белгиленип келет. Маселен, Н.К.Дмитриев “Грамматика кумыкского языка” аттуу 1940-жылы жарыкка чыккан эмгегинде **да** (кумык тилинде **да/де** тыбыштык турпатта) байламтасын “жарым аффикс” (орус.: полуаффикс) деп атап, анын ажыраткыч жана каршылагыч маанилерин белгилеп чыккан. Караңыз: “Разделительный **да/де** в рус.яз. значение **и... и**. Противительный **да/де** в рус.яз. значение **а, же, однако**. [11, 93].

Казак тилинде бул байламта **да, де, та, те** турпаттарында келип, “ыңгайластык жалғаулыктар” деген топто берилет [12, 225; 10, 365; 13, 33]. Орус тилинде болсо “соединительные союзы” деген топто каралып, кыргыз тилиндеги “байланыштыргыч байламталар” деген аталышка туура келет [14, 8].

Бул байламтанын уйгур тилиндегисин (т.а., **дә** орус.: “**и**”) Э.Н.Наджиб “Современный

уйгурский язык” аттуу эмгегинде [15, 102-103] “Союзы и союзные слова” деген разделде учкай сөз кылат.

Ал эми гагауз тилинде **да** байламтасынын тилдеги активдүү милдети, анын сүйлөмдүн башында келип колдонулушу (проклитика), ошондой эле сүйлөмдүн аягында келип колдонулушу (энклитика) тууралуу белгилүү түрколог Н.К.Дмитриевдин “Строй тюркских языков” аттуу эмгегинин “Союз *da*” аталышындагы 17-параграфында жеткиликтүү жана ынанымдуу маалыматтар аркылуу бергенине күбө боло алабыз. [16, 263-265].

Дагы бир белгилүү түрколог окумуштуу К.М.Мусаев караим тилинде кезиккен **да** байламтасы жөнүндө сөз кылып, анын бул тилде бир нече варианты (**да, та, дя, тя, де, те**) жолугарын, алар башка түрк тилдериндегидей эле сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн, ошондой эле тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштыруу милдетинде колдонуларын төмөнкү сүйлөмдөр аркылуу бышыктаган: 1. Бу “кум” ғадириянт чирегян ағачтан **да** ағач йапрағындан. Этот “песок” приготовится из гнилого дерева и листьев дерева. 2. Тан йарыйдыр **да**, адам ойанадыр татлы йукудан. Наступает утро и человек просыпается от сладкого сна. [17, 321-327].

Өзбекилимпозу, түрколог Г.А. Абдурахманов болсо өзүнүн “Исследования по старотюркскому синтаксису (XI в.)” аттуу эмгегинде **дагы//да** сөзүнүн тилдеги байламталык **да**, бөлүкчөлүк **да** милдетин эске алуу менен, аны айрым окумуштуулар атагандай эле байламта-бөлүкчө (союз-частица) деп атап, зарылдыгына жараша тиешелүү мисалдар менен жабдыт. Маселен: Бэки эбгү болса йорыкы көни **тақы** артук эбгү йорыклы кулы. Если князь хорош и ведет себя справедливо, то раб его будет поступать еще лучше. Ошондой эле бул окумуштуу **тақы//тағы** байламтасынын келип чыгышына (**тақ** – присоединять + формант деепричастия **-ы** деп) токтолуп, сүйлөмдө аткарган милдеттерин көрсөткөн мисалдарды жазма эстеликтерден алып берет [18, 109-144].

Түрк тилдеринин дээрлик бардыгында бул (ар түрдүү тыбыштык турпаттардагы) байламта багындырбас (анын ичинде байланыштыргыч) байламта катары **и, также, а также, да, тоже** деген маанилерде берилет [7, 512]. Бирок огуз, карлук, айрым кыпчак группасындагы (түрк, азербайжан, түркмөн, өзбек, уйгур, кумук, каракалпак) тилдерде араб, иран тилдеринин күчтүү таасиринен улам, араб тилинен оошкон **ва** байламтасы (варианттары менен) басымдуураак колдонулат. Маселен, азерб.: **вә**, түркм.: **ва**, түрк.: **ve**, уйг.: **вэ**, өзб.: **ва**, кумук.: **ва / ве**, к.калп.: **ва / вә / ве**. [19, 590-595].

Кыргыз тилинде **дагы//да** сөздөрүнүн байламталык милдеттери төмөнкү учурларда ишке ашат: 1. Бир өңчөй сүйлөм мүчөлөрүнүн арасында эки же андан ашык кайталанып келгенде. Бирок бул учурда деле аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк функциясы сакталат. Мындай сүйлөмдөрдө бир сөз түркүмүнө кирген сүйлөм мүчөлөрүн кадимкидей санап байланыштыруу кызматын аткарат: Улам соңку жылдын жай алааматы да, жыргалы да, берекеси да, каары да

кошул-ташыл (Т.С.). Атам дагы, ал дагы кызырлуу кыргыз баласы (А.Ж.). ...жашоо кумары муңкураган чагында каалоо да, кайгыруу да жок (Т.К.). Жолуктуруп ашыгыңа балекетти үйгөн окшойм сенин дагы, өзүмдүн дагы башыма?! (Т.К.). Анын карашында таңдануу да, ачуу да, жапайылык да көрүнөт (Т.С.).

Да, дагы байламталары катышкан сүйлөмдөр жөнүндө кыргыз окумуштуусу А.Иманов: “Айрым байланыштыргыч байламталар бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бирине тактоо, чектөө маанисин берүү үчүн колдонулат”, - деп билдирет. [20, 242]. Бул пикирге толугу менен кошулууга болот. Себеби **да, дагы** сөздөрү байламталык милдеттен тышкары мындай байламталуу сүйлөмдөрдө аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдет да аткарат. Б.а., бир эле сүйлөмдө аталган сөздөр байламтанын да, бөлүкчөнүн да милдетинде келет. А.Иманов ошондой эле **да, дагы, деле (дале)** байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда бир нече ирет кайталанып турса, алар дайыма өзүнөн мурдагы бир өңчөй мүчөгө тиешелүү болуп айталат,- деп, бул байламталардын сүйлөм ичиндеги сөздөр арасындагы алган ордун белгилеп көрсөтөт. [20, 252]. Бул ойго тактоо киргизсек, аталган байламталар өзүнөн мурда келген сөздөр сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү болобу же бир өңчөй мүчө эмес эле жеке келген толук маанилүү сөз болобу, баары бир ага тиешелүү болуп айтылат.

Ошентип, түркологиялык адабияттарда байламталар автономдуулук касиетке ээ деп белгиленгени менен, бул байламта байланыштырып турган сүйлөм ичиндеги бир өңчөй мүчөлөр дайыма бирдей формада (же унгу түрүндө, же окшош сөз өзгөртүүчү мүчөлүү) болот. Аны жогорудагы сүйлөмдөрдөн даана көрүүгө болот.

2. Эки баяндоочтун ортосунан орун алганда бир эле мезгилде байламталык да, бөлүкчөлүк да милдет аткарат. Бул учурларда кызматчы сөздүн эки тарабынан орун алган баяндоочтук милдет аткарган этиш сөздөр бирдей мүчөлөр менен аяктайт. Мындай көрүнүштү систаксисте окумуштуу А.Иманов да төмөндөгүдөй сүйлөм аркылуу сыпаттап берет: Орусбек баракты ачты да окуй баштады (Т.С.) [20, 244]. Тилибизде мындай конструкциядагы сүйлөмдөр өтө арбын кезигет: Бул өмүр көрсө келет да кетет турбайбы?! (Т.К.). Кызык да, бассам-турсам чалдын сербейген сакалы сөз алдымда турат да турат (Т.К.). Келерин келип алып, абалды көрүп катты да калды (С.Ө.). Асты-үстү менен боз таштан бүткөн мектеп болмок да калмак (С.Ө.).

Дагы//да байламтасы тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштырууда колдонулат. Изилдөөчү Б.Өмүралиев: Байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдөрдү бир катар байламталар менен бирдикте **да, дагы** байламтасы да кыймыл-аракеттин же окуянын бир мезгилде болгондугун билдирүү үчүн байланыштырууга жөндөмдүү экенин белгилейт [21, 220-221]. Мындай сүйлөмдөрдө деле **дагы//да** байламталык гана эмес, аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк да милдетти аткарат. Бирок бул учурда **да** байламтасы активдүү колдонулуп, ал эми анын **дагы** түрү өтө сейрек кезигери белгилүү болду: Урдана кылычын шап сууруп алды **да**, жаланган мизинен өптү (Т.С.). Апам шыдыр эле түшүндү **да**, мени жалт карады (Б.У.). Саптуу чоюн кашыкты жыты бур эткен бозого чөмүрүп сузду **да**, эри сунган чыныны толтурду

(К.О.). Ташыбек чал чуркап жетти **да**, экөөнү эки колу менен кулачтап ажыратып салды (Т.К.).

Да байламтасы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштырууда да колдонулат. Бул өзгөчөлүктү кыргыздын синтаксис таануучусу А Сапарбаев да өз мезгилинде белгилеген. [22, 187]. Ал эми бул байламта шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү уланган баяндоочтон соң келгенде, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушун камсыз кылып каларын А.Сапарбаев төмөнкү мисалдар менен далилдейт: Жакшынын өзү өлсө **да**, сөзү өлбөйт. Күн төбөдөн эчак оосо **да**, анын ысыгы али кайткан жок. [22, 187]. Дегеле **дагы//да** байламтасы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү менен, же **-ганда** формасындагы баяндоочтор менен, же ал баяндооч **кийин** жандоочу менен айкашып келген соң орун алат. Бул учурларда деле байламталык милдет бөлүкчөлүк кызмат менен жанаша жүрөт: Ар кандай сонунду адам өз колу менен жасаса **да**, анысына өзү шаани, өзү бөрк турбайбы (Т.К.). Сенчелик болбосо **да**, жогорку деген билим бизде да бар (А.С.). Тегерек-четте кым-куут болуп жатканда **да**, булар ойлорунан кайтышпады (А.С.). Жамгыр жаап өткөндөн **кийин да**, теребел үп тартып турду (А.С.).

Сейрек болсо да **да** байламтасы бир сүйлөмдүн тутумунда бир нече жолу кайталанып келип, жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмгө байланыштыруу милдетинде да, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруу милдетинде да келүүгө жөндөмдүү болот: Лама Цу куш жаздыгына оңдонуп отурду **да**, оной **да**, татаал **да** суроолорун аралаштырып кезеги менен Адилетке берип жатты (К.А.). Бул сүйлөмдө биринчи **да** байламтасы эки жөнөкөй сүйлөмдү байланыштыруу үчүн милдет аткарса, андан кийинки эки **да** сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруу милдетин аткарды.

Ал эми **дагы//да** бир өңчөй эмес сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосунан орун алса же сүйлөмдүн аягында келип колдонулса, анда өздөрүнүн астындагы сөзгө тиешелүү болуп айтылгандыктан, байламталык милдетте келбестен, аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдетте гана келип колдонулат. Караңыз: 1). Мүмкүн жарым саат, бир сааттан кийин биз **да** алардын катарына кошуларбыз (М.Г.). ...бу **да** болсо каниет, бир күн **да** болсо өмүр уланганы сүйүнүч (Т.К.). 2). Жалаң сүйүү менен жашоого болбойт **да**?! (М.Г.). Кыргызча окутуң келбесе, еврейче окуйсун **да**... (К.А.).

Жыйынтыктап айтканда, тил илиминде орун алган конверсия кубулушунун натыйжасында толук маанилүү сөздөр сүйлөм кырдаалына байланыштуу кызматчы сөздөргө өтүп, алардын катарын толуктоо мүмкүнчүлүгүнө ээ экенин тилибиздеги факты-материалдар (жогоркудай) ырастап берет. Толук маанилүү сөздөрдөн кызматчы сөздөргө өтүүдө, биздин мисалдар да көрсөткөндөй, тактоочтор көпүрөнүн ролун аткарган учурлар кыйла эле кезигет.

Адабияттар

1. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова). -Л.: Наука,1987. – 151 с.

2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I. -Фрунзе: Мектеп, 1984. – 622 б.
3. Русско-киргизский словарь. /Под ред. ак. К.К.Юдахина. -М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – 991 с.
4. Карымшакова А. Кыргыз тилиндеги бөлүкчөлөрдүн структурасы, семантикасы жана функциясы. (Салыштырма планда). -Бишкек, 2019. – 260 б.
5. Бекмамбетов Р. Кыргыз тилиндеги частицалар // Мугалимдер газетасы. -1954. - 15-апрель.
6. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969. – 676 с.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М.: Наука, 1988. – 560 с.
8. Грамматика современного якутского литературного языка: Фонетика и морфология. -М.: Наука, 1982. – 496 с.
9. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. -Алма-Ата, 1991. – 382 б. 10.
- Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. -М., 1973.
11. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. -М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1940.
12. Қазақ тілінің грамматикасы: Морфология. I. -Алматы: Ғылым, 1967. -364 с.
13. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). – Бишкек, 2012. – 251 б.
14. Амиров Р. Союзы в казахском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. -Алма-Ата, 1956. – 20 с.
15. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. -М., 1960. – 133 с.
16. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. -М.: Изд-во вост. лит., 1962. – 607 с.
17. Мусаев К. Грамматика караимского языка. -М.: Наука, 1964. – 344 с.
18. Абдурахманов Г.А. Исследования по старотюркскому синтаксису. (XI в.). -М.: Наука, 1967. – 210 с.
19. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках (на материале огузской группы тюркских языков). Автореф. дис. ...докт. филол. наук. -Баку, 1966. - 84 с.
20. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. II басыл. -Бишкек, 2009. – 419 б.
21. Кыргыз тили. Синтаксис / Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, Б.Өмүралиев, С.Үсөналиев. -Фрунзе: Мектеп, 1973. – 283 б.
22. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили. Синтаксис. II бөлүк. Пед.окуу жайлары үчүн. -Фрунзе: Мектеп, 1988. – 282 б.